

MAVA

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی
پارادوکسهای دولت تحصیلدار در ایران (۵۷-۱۳۴۲)

012656

۳۸۷۱۸

حمید قلی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مسعود غفاری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر حاتم قادری

مهر ۱۳۸۰

۳۸۷۱۸

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم/ آقای حمید قلی

تحت عنوان پارادوکسهای دولت تحصیلدار در ایران (۵۷- ۱۳۴۲)

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیئت داوران

۱- استاد راهنما	آقای دکتر مسعود غفاری
۲- استاد مشاور	" " حاتم قادری
۳- استاد ناظر	" " عباس منوچهری
۴- استاد ناظر	" " محمدباقر حشمت زاده
۵- نماینده شورای تحسینات تکمیلی	" " عباس منوچهری

(نمونه شماره (۱) مخصوص کارشناسی ارشد)

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.
ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته علوم سیاسی است که در سال ۱۳۸۵ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر مسعود غفاری و مشاوره سرکار خانم/ جناب آقای دکتر حاتم قادری از آن دفاع شده است.

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجوی تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصل کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب حمید قلی دانشجوی رشته علوم سیاسی مقطع کارشناسی ارشد متعهد فوق

و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم

(شماره شماره (۲) کارشناسی و دکتری)

تقدیم به :

پدر و مادر عزیزم که پیمودن این راه بدون گرمی نگاه و یاری
بی دریغشان ممکن نبود و همواره در سخت ترین شرایط برایم تکیه گاهی
مطمئن بودند.

و

همسر گرامی و فداکارم که همواره مشوق من بوده و رنج تحصیل را
صادقانه متحمل شدند.

و

آنهایی که دوستان من دارم.

مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ صَيَّرَنِي عَبْدًا (مولا علی علیه السلام)

در فراهم آوردن این رساله بزرگواران فراوانی مرا یاری کردند که حتی یادی از آنان نیز به درازا می کشد، اما تنی چند را لطف و احسان چنان بوده است که ناگزیرم از آنان به نام تشکر کنم.

نخست از راهنمائیهای ارزشمند و مفید استاد گرانقدر جناب آقای دکتر مسعود غفاری که در تمام مراحل تحقیق مرا یاری و راهنمایی نمودند از صمیم قلب سپاسگزارم، موفقیت و بهروزی همیشگی ایشان را از خدای بزرگ خواهانم.

از جناب آقای دکتر حاتم قادری استاد مشاور گرامی که با راهنمایی های موثر خود مرا بهره مند نمودند کمال تشکر را دارم.

همچنین از اساتید بزرگوار دکتر محمد باقر حشمت زاده و بویژه دکتر عباس منوچهری که با دقت این پایان نامه را مطالعه فرموده و بدینوسیله مرا مورد لطف و عنایت خود قرار داده اند کمال امتنان را دارم.

در پایان جا دارد از دوستان عزیز و گرانقدر خود آقایان: حسن شمسینی غیاثوند و ابراهیم عباسی که در انجام این رساله مرا یاری رساندند کمال تشکر را بنمایم.

چکیده :

اکتشاف نفت در آغاز سده بیستم در ایران، عایدات جدیدی را برای دولت ایران فراهم آورد، لیکن تنها از اواسط دهه ۱۳۳۰/۱۹۵۰ به این سو بود که دولت ایران خصنتهای یک دولت رانتیر را- که بخش عمده درآمدهای خود را از محل عایدات نفت کسب می نمود و دولت تنها توزیع کننده آن بود- یافت . این عایدات ، توانایی دولت را برای اجرای برنامه های نوسازی در کشور افزایش داد اما از جهت دیگر در نوع روابط دولت و جامعه تغییرات بسیاری ایجاد کرد که منجر به ایجاد پارادوکسهایی در نحوه کار دولت گردید .

شناخت این پارادوکسها و ناتوانی دولت در حل آنها بحث اصلی رساله حاضر است . با توجه به این مسئله در این تحقیق کوشش خواهد شد تا هم ساختار دولت رانتیر ایران (۱۳۴۲-۵۷) وهم نحوه رابطه آن با گروههای اجتماعی و بویژه طبقه متوسط جدید مورد مذاقه واقع شود.

واژه های کلیدی: نوسازی، رانت ، دولت رانتیر، سلطانیسم (نوپاتریمونیالیسم).

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
۱- طرح مسأله پژوهش	۱
۲- پرسش اصلی و ضح فرضیه و متغیرهای پژوهش	۲
۳- ابعاد موضوع پژوهش	۳
۴- روش تحقیق	۴
۵- نگاهی به مطالعات موجود پیرامون مسأله پژوهش	۴
۶- اهمیت پژوهش	۱۲
۷- سازماندهی پژوهش	۱۳
فصل اول: مباحث نظری	۱۴
گفتار اول: مفاهیم و چارچوب تئوریک	۱۵
۱- نوسازی (Modernization) و راههای نوسازی	۱۶
۱-۱- راه توسعه و نوسازی دمکراتیک	۱۹
۱-۲- راه نوسازی محافظه کارانه یا انقلاب از بالا:	۲۱
۱-۳- راه توسعه و نوسازی کمونیستی یا توتالیتیر	۲۲
۲- رانت rent	۲۴
۳- دولت رانتیر Rentier state	۲۵

۴- سلطانیسم (نوپاتریمونیالیسم).....	۳۰
۴-۱ پایگاه اجتماعی رژیمهای سلطانی.....	۳۴
۴-۲ ساخت بوروکراسی در رژیمهای سلطانی.....	۳۶
۵- چارچوب پژوهش.....	۳۸
مختار دوم: دولت در ایران.....	۴۴
۱- پیشینه دولت در ایران.....	۴۵
۲- دولت مدرن در ایران.....	۴۶
فصل دوم - تحولات اقتصاد سیاسی ایران در دوره قاجاریه.....	۵۰
۱- مقدمه.....	۵۱
۲- تحولات اقتصادی در سطح بین‌الملل (۱۸۰۰-۱۹۲۵).....	۵۲
۳- دولت ایران در قرن نوزدهم.....	۵۳
۴- اکتشاف نفت و تأثیر آن بر تحولات اقتصادی سیاسی ایران.....	۵۶
فصل سوم: دولت در ایران ۱۳۳۲-۱۳۰۴.....	۶۲
مقدمه.....	۶۳
مختار اول - دولت در دوره رضا شاه. ۱۳۲۰-۱۳۰۴.....	۶۴
۱- تحولات اوضاع اقتصادی سیاسی بین‌الملل ۱۳۲۰-۱۳۰۴ / ۱۹۴۱-۱۹۲۵.....	۶۵

۲- تحولات اقتصادی - سیاسی ایران در دورهٔ رضا شاه.....	۶۶
۲-۱- دورهٔ اول سلطنت رضا شاه ۱۳۱۲-۱۳۰۴.....	۶۷
۲-۲- دورهٔ دوم سلطنت رضا شاه ۱۳۲۰-۱۳۱۲.....	۷۱
گفتار دوم - تحولات اقتصادی - سیاسی ایران از ۴۲-۱۳۲۰.....	۷۶
۱- تحولات اقتصاد بین الملل ۴۲-۱۳۲۰.....	۷۷
۲- اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران از ۱۳۴۲-۱۳۲۰.....	۷۹
فصل چهارم - پارادوکسهای دولت رانتیر در ایران ۵۶-۱۳۴۲.....	۸۴
۱- مقدمه.....	۸۵
گفتار اول - دولت رانتیر در ایران ۵۲-۱۳۴۲.....	۸۶
۱- تحولات اقتصاد سیاسی بین الملل / ۷۳-۱۹۶۳/۵۲-۱۳۴۲.....	۸۷
۲- ایجاد دولت رانتیر در ایران.....	۹۲
۲-۱- منقح اقتصادی دولت رانتیر و ثروپاتریمونیال (۵۲-۱۳۴۲).....	۹۲
۲-۲- منقح سیاسی دولت رانتی ثروپاتریمونیال ۵۲-۱۳۴۲.....	۹۷
گفتار دوم - دولت رنتیر در ایران ۵۶-۱۳۵۲.....	۹۹
۱- وضعیت اقتصاد سیاسی بین الملل از ۱۹۷۳ تا ۱۹۷۸/۵۶-۱۳۵۲.....	۱۰۰
۲- سیاست نفتی دولت ایران.....	۱۰۳

۱-۲- تشویق رشد اقتصادی بسیار سریع.....	۱۰۶
۲-۳- حفظ کنترل محکم سیاست داخلی:.....	۱۱۹
۳- منطق سیاسی دولت رانتیر توپا تریمونیاال ۵۶-۱۳۵۲.....	۱۲۹
نتیجه گیری:.....	۱۴۲
فهرست منابع و ماخذ.....	۱۴۶
ب- مجلات.....	۱۵۲

مقدمه

۱- طرح مسأله پژوهش:

رانت یک اصطلاح اقتصادی و به مفهوم درآمدی است که برای تحصیل آن تلاش اقتصادی صورت نگرفته است. همچنین دولت تحصیلدار (رانتیر) به دولتی اطلاق می‌شود که قسمت عمده درآمد خود را از طریق منابع موجود به شکل رانت دریافت می‌کند. امروزه بسیاری از نظریه‌پردازان اقتصاد سیاسی، اکثر دولتهای صادرکننده نفت را که عایدات ناشی از صدور نفت بخش اعظم درآمدهای دولت را شامل می‌شود دولت تحصیلدار (رانتیر) می‌نامند. این دولتها دریافت کننده و هزینه کننده درآمدهای نفتی می‌باشند و به همین جهت تعیین کننده اصلی سیاستها و متغیرهای عمده اقتصادی - یمنی استراتژیهای توسعه، مصرف بخش عمومی و بخش خصوصی، ساختار اشتغال، نرخ تورم و... می‌باشند و به این ترتیب به عنوان بزرگترین کافرما، در نامه بخشهای عمده فعالیتهای اقتصادی را در دست دارد. در این دولتوا باقیات اجتماعی بدلیل ضعف تاریخی نمی‌تواند متولی رشد و نوسازی باشند لذا دولت باید عمده‌دار رشد و

نوسازی باشد. در این کشورها عواید ناشی از نفت، سرمایه‌ای را در اختیار دولت قرار می‌دهد که بوسینه آن میتواند در جهت رشد و نوسازی در سطح جامعه گام بردارد یکی از دولتهای رانتهی، صادرکننده نفت، دولت ایران می‌باشد. با وجود اینکه از اوایل قرن بیستم در ایران، نفت کشف گردید و این دولت دارای درآمدی مستمر از این منبع عظیم ثروت گردید لیکن تنها از اواسط دهه ۱۳۳۰ / ۱۹۵۰ می‌باشد که این دولت خصلتهای یک دولت تحصیلدار (رانتهیر) را که بخش عمده درآمد خود را از محل عایدات نفت دریافت می‌نمود یافت. درآمدهای حاصل از نفت، منجر به قدرتمند شدن دولت به زیان جامعه گردید که این امر تأثیرات بسیاری بر اقتصاد سیاسی و جامعه گذارد.

هدف از این پایان نامه بررسی نحوه عملکرد دولت رانتهیر پهلوی در عرصه اقتصاد سیاسی و رابطه آن با جامعه می‌باشد که مقطع زمانی سالهای ۵۷-۱۳۴۲ را دربرمی‌گیرد که برای روشنتر شدن بحث یک بررسی تاریخی نیز صورت گرفته است.

۲- پرسش اصلی و طرح فرضیه و متغیرهای پژوهش:

سوال اصلی: چرا دولت رانتهیر ایران پس از اینکه از لحاظ مالی به استقلال بالایی از جامعه دست یافت و نیروهای سیاسی مخالف را سرکوب کرد با وجود تمایل به انجام اصلاحات و نوسازی در اجرای برنامه‌های نوسازی شکست خورد؟

فرضیه‌ای که در پاسخ به سوال اصلی مطرح می‌شود این است: «دولت رانتهی ایران در اجرای برنامه‌های نوسازی با پارادوکسهایی، اقتصادی و سیاسی مواجه گردید که منجر به شکست این

برنامه‌ها گردید.

در پژوهش حاضر رانت و عایدات ناشی از آن بعنوان متغیر مستقل و اجرای برنامه‌های نوسازی و پارادوکسهای^(۱) ناشی از آن بعنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است.

۳- ابعاد موضوع پژوهش.

سطح تحلیل ما در بررسی فرضیه پژوهشی تلفیقی از سطوح تحلیل خرد و کلان می‌باشد. در سطح کلان به بررسی تحولات اقتصاد بین‌الملل و تعاملات آن با دولت پرداخته و در سطح تحلیل خرد اقتصاد سیاسی کشور و تأثیر آن بر روابط دولت و جامعه را مورد بررسی قرار می‌دهیم. که در این قسمت، دولت و نوع ساخت اقتدار آن در کانون پژوهش قرار دارد و عایدات، ناشی از رانت بعنوان یک متغیر مستقل خصیلتی تعیین کننده بدان می‌بخشد.

این پژوهش مقطع زمانی ۵۷-۱۳۴۲ را با محور عمده در بر می‌گیرد که البته طی آن به تحولات مهم فی مابین این دور آنها اشاراتی گذرا نیز می‌شود.

۱- واژه پارادوکس از لحاظ لغوی به معنای بیان عقیده و نظری خیر از عقیده و نظر دیگران می‌باشد که ممکن است درست هم باشد. از لحاظ اصطلاحی این واژه به معنای نتایجی متناقض است که از وضعیتی خاص حاصل می‌گردد.

۴- روش تحقیق.

روش تحقیق در این مسأله، روش توصیف و تحلیل تاریخی است که طی آن ضمن ذکر تحولات و وقایع این دوران به بررسی تعاملات اقتصاد سیاسی بین‌الملل و دولت پرداخته و بدینصورت وقایع و تحولات، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

۵- نگاهی به مطالعات موجود پیرامون مسأله پژوهش:

در زمینه مباحث دولت تحصیلدار (رانتیر) کتب و مقالاتی منتشر گردیده‌اند که مهمترین آنها عبارتند از:

مارک ج گازیوروسکی: سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه جمشید زنگنه، تهران
رسا، ۱۳۷۲.

عبدالقیوم شکاری: نظریه دولت تحصیلدار و انقلاب اسلامی، تهران، مرکز اسناد
انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹

مقالاتی نیز در این باره نوشته شده است از جمله:

ه شامبیاتی: «مخالفت با دولت تحصیلدار، مقایسه جنبشهای اسلامی در ایران و
الجزایر» ترجمه عبدالقیوم شکاری پانزده خرداد، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۷۶.

امیر محمد حاج یوسفی «دولت و توسعه اقتصادی در ایران قبل از انقلاب: یک

چهارچوب نظری» مطالعات راهبردی، پائیز ۱۳۷۷

امیر محمد حاج یوسفی: «رانت، دولت رانتیر و رانتیرسیم» یک بررسی مفهومی،